

MEANDER

ROK LXXX 2025: s. 235–241
ISSN 0025-6285
DOI: 10.24425/meander.2025.157194

ADAM WŁODARCZYK
ORCID: 0000-0001-5641-2803
e-mail: a.wlodarczyk7@uw.edu.pl
Instytut Filologii Klasycznej, Uniwersytet Warszawski

TEORIA PRZYCZYNOWOŚCI U ARYSTOTELESA WEDŁUG NATHANAELA STEINA*

ARISTOTLE'S THEORY OF CAUSALITY ACCORDING TO NATHANAEL STEIN

Streszczenie: Recenzja książki Nathanaela Steina pod tytułem *Causality and Causal Explanation in Aristotle*.

Słowa kluczowe: filozofia starożytna; Arystoteles; przyczynowość

Summary: A review of Nathanael Stein's book titled *Causality and Causal Explanation in Aristotle*.

Keywords: ancient philosophy; Aristotle; causality

* Nathanael Stein, *Causality and Causal Explanation in Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 2023, XIII + 287 s.

Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła. Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

W 2023 r. ukazała się nakładem Oxford University Press książka amerykańskiego filozofa Nathanaela Steina (dalej: N. S.) pt. *Causality and Causal Explanation in Aristotle*, w której podejmuje on trudne zagadnienie przyczynowości i wyjaśniania przyczynowego w filozofii Stagiryty¹. N. S. traktuje pojęcia wyjaśniania i przyczynowości u Arystotelesa jako nierozzerwalnie splecione ze sobą – wyjaśnianie osiąga się bowiem przez poznanie przyczyn². Pojęcie wyjaśniania jest więc u niego ufundowane na pojęciu przyczynowości. Książka ta jest próbą rekonstrukcji całościowego spojrzenia na problem przyczynowości u Arystotelesa zarówno w aspekcie metafizycznym, jak i poznawczym. We wstępie autor zauważa, że choć przyczynowość jest jednym z centralnych zagadnień filozofii Arystotelesa, a jego tezy o niej wywarły doniosły wpływ, jednak „it is surprisingly difficult to say what the theory is, or whether it is even a theory at all” (s. 1). Stwierdza dalej, że wielość ujęć komentatorów wskazuje na wątpliwości, czy znany powszechnie wykład czterech przyczyn (sprawczej, formalnej, materialnej i celowej) należy rozumieć jako teorię, doktrynę czy też schemat, tym bardziej, że sam Arystoteles nie przedstawia dla nich szerszego uzasadnienia (s. 2). N. S. uważa, że wprowadzenie ogólnej teorii przyczynowości jest trudniejsze do wyodrębnienia u Arystotelesa niż u takich filozofów, jak Platon, Hume czy Kant, w jego rozproszonych uwagach na temat przyczyn taka spójna teoria jest jednak zawarta i można ją wydobyć. Według niego nie doczekała się ona jak dotąd opracowania z kilku powodów – po pierwsze dlatego, że pojęcie przyczyny u Arystotelesa nie pojawia się w jego filozofii jako odrębny obiekt badania, ale jest przeważnie uwikłane w badanie innych pojęć (na przykład substancji), po drugie ze względu na pluralistyczne pojmowanie przyczyny, po trzecie z powodu nie do końca jasnego związku między pojęciem przyczynowości obecnym w *Metafizyce* i *Fizyce* a rozważaniami o poznaniu naukowym w *Analitykach wtórych* (s. 5–7). Wszystkie te przeszkody autor stara się w swej pracy pokonać. Jedną z motywacji dla podjęcia tego trudu jest fakt, że zdaniem N. S. ujęcie Arystotelesowskie uznaje się często za przednaukowy pogląd zrewidowany przez współczesną naukę. Autor występuje więc niejako w obronie Arystotelesa i stara się przedstawić jego poglądy na przyczynowość jako teorię spójną oraz – biorąc pod uwagę na przykład wyjaśnianie funkcjonalistyczne czy różne formy esencjalizmu – nadal aktualną w nauce i filozofii (s. 11).

¹ Zob. też recenzje: Th. Marré, *Review of Metaphysics* 78, 2024, s. 161–163 oraz O. Goldin, *BMCR*, 2024.08.27, <https://bmcr.brynmawr.edu/2024/2024.08.27/> (dostęp 24 listopada 2025).

² N. Stein, *Causation and Explanation in Aristotle*, *Philosophy Compass* 6, 2011, s. 699.

Wyniki swoich badań N. S. przedstawia w trzech częściach, które warto pokrótce streścić. Pierwsza część analizuje zasadniczy dla rekonstruowanej teorii przyczynowości Arystotelesa passus z *Fizyki* (II 3), umieszczając go w trzech kontekstach (s. 29) – w kontekście całej II księgi, w kontekście partii dzieł Arystotelesa zawierających jego krytykę pod adresem poprzedników oraz w kontekście metod wyjaśniania zjawisk i definiowania pojęć. Na podstawie analizy II księgi *Fizyki* N. S. wyciąga między innymi wniosek, że ponieważ Arystoteles wprowadza cztery typy przyczyn, traktując je jako narzędzie pomocnicze służące zrozumieniu, w jaki sposób natura rzeczy stanowi jej wewnętrzną i istotną przyczynę, czyni to bez odrębnego uprawomocnienia tego rozróżnienia (s. 36).

Co do poprzedników Arystotelesa, N. S. stwierdza, że wspólną ich cechą było nieuwzględnianie złożoności zmian zachodzących w rzeczywistości (powstawanie/ginięcie, zmiana jakościowa, ilościowa i ruch) oraz eksplanacyjny redukcjonizm, który można by sprowadzić do następujących tez: (1) tezy o istnieniu specjalnie wyróżnionej klasy obiektów podstawowych (wymienia tu Demokrytejskie atomy, Empedoklejskie elementy i idee Platońskie); (2) tezy, że wyjaśnianie polega na powiązaniu zjawisk wyjaśnianych z tą wyróżnioną klasą (na przykład w przypadku platonizmu – partycypacji w świecie idei) oraz (3) tezy, że zarówno wyróżnione byty, jak i relacja przyczynowa nie są dostępne bezpośredniemu poznaniu (s. 44–45). Redukcjonizmem tym obejmuje zarówno doktrynę materialistyczną, jak i platońską, a jak się dalej okazuje, również klasyczne współczesne teorie przyczynowości i wyjaśniania.

Analizując trzeci wspomniany kontekst dotyczący wyjaśniania i podawania definicji istoty rzeczy, N. S. podkreśla szczególnie leżące u podstaw dyskursu o przyczynowości i wyjaśniania zarówno u Platona, jak i Arystotelesa ogólne rozróżnienie na to, co istnieje jako takie lub przysługuje czemuś w sposób istotny, oraz to, co istnieje lub przysługuje w sposób niesamodzielny i względny (jako przykłady u Arystotelesa podaje między innymi „byt akcydentalny” i „byt samoistny” w *Metafizyce* V 1017 a 7–30 oraz rzecz znaną „bezpośrednio” i „na podstawie czegoś innego” [przeł. Kazimierz Leśniak] w *Analitykach wtórych* I 85 a 23–25; s. 57–60).

Z punktu widzenia trzeciej wymienionej powyżej przeszkody w opracowaniu teorii przyczynowości u Stagiryty ważną funkcję pełni zestawienie dwóch odmiennych ujęć czterech przyczyn – zawartego w *Analitykach wtórych* (II 11) oraz znajdującego się w II księdze *Fizyki*. Zwłaszcza fakt, że schemat w *Analitykach*, w którym przyczyny są pojęte jako terminy średnie sylogizmu, dotyczy związków predykcji, nie zaś samych rzeczy/zjawisk, skłania autora do uznania schematu w *Fizyce* za rozszerzenie ogólnego schematu eksplanacyjnego w *Analitykach*, co konkluduje następująco (s. 69):

If it constitutes a theory, it has a certain simplicity and elegance, and the extension is a natural one, even if this is not the historical order in which the schemas were developed.

Konsekwencją takiego ujęcia obu tych schematów jest pluralistyczna i – można by powiedzieć – instrumentalna interpretacja pojęcia przyczyny u Arystotelesa. N. S. stanowczo sprzeciwia się ontologicznej interpretacji czterech rodzajów przyczyny, w jego ujęciu nie są one odrębnymi sposobami istnienia, lecz raczej, jak je nazywa, „second order roles” (s. 73). Takie właśnie abstrakcyjne, nie zaś ontologiczne pojmowanie przyczyny tłumaczy

między innymi według N. S., dlaczego Arystoteles nie podaje precyzyjnej definicji terminów *aitia*, *aition* – posługuje się nimi bowiem jako terminami teoretycznymi („theoretical terms”, s. 87), mającymi szeroki zakres zastosowania. Wyróżnia wreszcie dwa rodzaje tego pluralizmu: horyzontalny, obejmujący rozróżnienia między czterema przyczynami, oraz wertykalny, wprowadzający w każdym z rodzajów przyczyn podkategorie.

Druga część książki eksploruje metafizyczne aspekty teorii (w szczególności wspomniany wyżej wertykalny wymiar pluralizmu kauzalnego), co istotne bowiem, N. S. uważa, że mimo antyredukcjonizmu Arystotelesa jego koncepcja przyczynowości nie ma charakteru antymetafizycznego ani agnostycznego (s. 101). Metafizyczne aspekty teorii Arystotelesa N. S. omawia, ukazując ją jako odpowiedź na problem wyłaniający się z trzech zasadniczych jego zdaniem własności przyczynowości wchodzących ze sobą w konflikt. Są to: (1) dyskretność („discreteness”), a więc odrębny status zjawisk, oraz z jednej strony (2) przypadkowość, a z drugiej strony (3) konieczna natura związku między nimi (s. 101–103). N. S. zarysowuje więc ontologiczną aporię wyłaniającą się z napięcia między koniecznością i przypadkowością związku między odrębnymi zjawiskami, którą jego zdaniem filozofowie rozwiązywali na różne sposoby (na przykład Platon przez umieszczenie konieczności w świecie idei, Hume zaś w sferze podmiotu poznającego). N. S. ujmuje to tak (s. 102):

In one direction, then, explanatory power seems to entail discreteness and therefore contingency, but in the other it seems to entail non-accidentality of a sort which undercuts contingency, and perhaps ultimately discreteness as well. And Aristotle seems to accept all of these apparent features of causality.

W tym kontekście stanowisko Arystotelesa charakteryzuje zaś następująco (s. 104):

Aristotle, I take it, wishes to defend a metaphysically robust, epistemologically optimistic realism along these lines: there are genuine, non-accidental, but nonetheless contingent connections between discrete elements of reality, which we are capable of understanding in a strong sense.

Rozwiązanie, które N. S. dostrzega u Arystotelesa, ma polegać na nałożeniu na zjawiska („explananda”) możliwych rodzajów wyjaśnień przyczynowych. Zjawiska – pogrupowane w ogólne kategorie zjawisk zmiennych (przemian) i statycznych (obejmujących z kolei substancje i artefakty oraz ich części, stany, akty, złożenia; s. 110–111) – mogą mieć przyczyny istotne lub przypadkowe. Przedmiotem wyjaśniania przyczynowego według N. S. Arystoteles czyni te zjawiska, które mają przyczyny istotne (s. 112):

Genuine causal explananda are the transformations, beings, and activities of those kinds that have their causes intrinsically – to the extent that they do, since not all natural things have all of their causes intrinsically.

Opierając się na Arystotelesowskim związku między wiedzą o przyczynach i poznaniem istoty rzeczy, N. S. uważa za słuszny wniosek, że według Arystotelesa wszystkie te zjawiska mają definicje charakteryzujące ich istotę (s. 113).

Punktem centralnym drugiej części, a także w gruncie rzeczy całej rekonstruowanej teorii jest pojęcie profilu przyczynowego, który N. S. określa następująco – „A causal profile is a distinctive structure that characterizes a sub-class of causal definitions” (s. 132) – a więc jako pewną strukturę pojęciową pozwalającą wyznaczyć zakres definicji przyczynowych, a także wyjaśnić niektóre osobliwe fakty (na przykład to, że niekiedy przyczyna formalna i celowa są utożsamiane lub że niektóre *explananda* nie mają wszystkich przyczyn). W tej części N. S. podaje różnorodne przykłady ilustrujące spektrum profili przyczynowych według przeprowadzonego wcześniej podziału zjawisk, wyodrębnionych głównie z analizy dzieł przyrodniczych Arystotelesa, takich jak *Meteorologia* czy *O rodzeniu się zwierząt*. Rozróżnia on ponadto dwa podstawowe typy profilu – oparty na przyczynie sprawczej („origin-dominant”) i oparty na przyczynie celowej („end-dominant”). Ideę tego teoretycznego narzędzia ilustruje ciekawym, skonstruowanym przez siebie przykładem dwóch „żarłocznych” ptaków – przekarmionego ptaka domowego i dzikiego ptaka, szykującego się do migracji. Obydwa pod wpływem spożywania większej ilości pokarmu przybierają na wadze, okoliczności tego przyrostu są jednak całkiem odmienne, co ujawnia ich profil przyczynowy – w przypadku ptaka domowego są one dla niego samego akcydentalne, dziki ptak zaś wprawdzie również przybiera na wadze dlatego, że je więcej, jednakże w jego przypadku przyczyna sprawcza jest zdominowana przez cel istotny dla niego samego, którym jest zaopatrzenie organizmu w zapas związany z migracją. Jak podkreśla N. S., oba przypadki mają więc taki sam preteoretyczny opis zmiany (przyrost tłuszczu), jednak na poziomie teoretycznym różnią się one diametralnie – pierwszy jest zdominowany przez przyczynę sprawczą, drugi przez celową (s. 151). Uwzględnienie tego rodzaju okoliczności wynikające z przecięcia różnorodności ontologicznej oraz rodzajów przyczyn składa się właśnie na bogactwo profili przyczynowych i ma świadczyć przeciwko redukcjonizmowi.

Antyredukcjonizm jest przedstawiany przez N. S. jako jedna z głównych własności teorii przyczynowości Arystotelesa. Stwierdzając istnienie zależności kausalnych między profilami, wynikających z zależności definicyjnych („transformations are generally for the sake of beings, and beings are generally defined in terms of activities”; s. 153) i prowadzących do ontologicznie pierwotnych bytów, N. S. zdaje się jednak dostrzegać, że sama idea wyjaśniania opiera się na pewnego rodzaju redukcji do czegoś bardziej podstawowego. Jego dalszy komentarz wskazuje, że odrzuca redukcjonizm jako dążenie do sprowadzenia każdej wyjaśnianej rzeczy/zjawiska do pierwszych bytów/zasad (s. 153):

Even if, for all of nature to be fully intelligible, everything we explain must somehow ultimately be connected to something causally and ontologically basic, it is a mistake to think that something must be directly related to some such basic entity in order to be intelligible.

Wskazuje dalej (s. 162–163), że u Arystotelesa to właśnie różne zestawy przyczyn i ich wzajemnych relacji składające się na kontekst zjawiska mają walor eksplanacyjny.

Interesującym wątkiem w książce N. S. jest dopatrywanie się przez autora cech Arystotelesowskiego spojrzenia na związki przyczynowe we współczesnych teoriach neomechanistycznych. Jak stwierdza w podsumowaniu – „if Aristotle’s view has a natural home

among contemporary theories, it is among the neo-mechanists” (s. 256). W szczególności odwołuje się on do pojęcia mechanizmu Petera Machamera, Lindleya Dardena i Carla Cravera, którzy rzeczywiście podkreślają, że byty i działania wyodrębniane na wyższym poziomie opisu mogą być ważne dla zrozumienia bytów i działań z niższych poziomów organizacji³, co sprzeciwia się podejściu redukcjonistycznemu, opartemu na redukcji poziomów wyższych do niższych. Z pewnością antyredukcjonizm i postrzeganie zjawisk w kontekście złożonych zależności łączą oba podejścia, dość intrygująca paralela między pojęciami mechanizmu u Arystotelesa i u przedstawicieli Nowego Mechanizmu pozostaje jednak tylko zarysowana.

W ostatniej części autor opisuje aspekty teoriopoznawcze związku przyczynowego i rozwija cytowane wcześniej przekonanie o optymizmie poznawczym Arystotelesa. W szczególności umieszcza Stagirytę w obozie kauzalnego obserwacjonizmu (obok Elizabeth Anscombe) jako przekonania, zgodnie z którym interakcje kauzalne są obiektami bezpośrednio poznawalnymi (postrzeżeniowo). Na przeciwnym biegunie stawia kauzalnych intelektualistów (do których zalicza w jednym rzędzie Hume’a, Russella, Platona i Demokryta) wyznających przekonanie, że związek między przyczyną i skutkiem jest relacją superwenującą na bytach bardziej podstawowych (zdarzeniach, stanach rzeczy) i niedostępną bezpośredniemu poznaniu.

Na podstawie analiz passusów *Analitik wtórych*, *Fizyki* i *Metafizyki* autor stara się dowiedzieć, że wyróżnione w *Fizyce* przechodzenie „od tego, co lepiej znane i dla nas jaśniejsze, do tego, co z natury jest jaśniejsze i lepiej znane” (*Phys.* I 184 a 16–18, przeł. Kazimierz Leśniak), odzwierciedla przechodzenie od preteoretycznego do naukowego wyjaśniania zjawisk (s. 216). Dochodzi także do wniosku, że stopień poznawalności związków przyczynowych jest zróżnicowany i że chociaż poznanie przyczyn formalnej i materialnej wymaga odwołania się do rozumowania, w większości przypadków przyczyny sprawcze i celowe są bardziej dostępne w bezpośrednim doświadczeniu, co świadczy właśnie o poznawczym optymizmie (s. 222). Według N. S. jednym ze świadectw tej poznawczej dostępności przynajmniej niektórych rodzajów przyczynowości jest analogia natury i sztuki. Zwraca on uwagę, że u Arystotelesa nie ma ostrego rozróżnienia między powstawaniem rodzajów naturalnych i artefaktów, a w obu przypadkach struktura przyczynowa jest ta sama, co umożliwia nam bezpośrednie rozumienie procesów naturalnych (s. 242–243)⁴.

Podsumowując, książka N. S. stanowi bardzo interesującą i jednocześnie wysoce specjalistyczną rozprawę podejmującą nie tylko niezwykle trudne i zawile zagadnienie, ale także stawiającą sobie ambitne zadanie wyodrębnienia spójnej teorii przyczynowości Stagiryty. Standardowe czteroprzyczynowe ujęcie zagadnienia przyczynowości zawarte w *Fizyce* N. S. wywodzi z prostszego schematu wyłożonego w *Analitikach wtórych*. Właśnie dzięki tej logicznej genezie w jego interpretacji pojęcie przyczyny uzyskuje status neutralnego ontologicznie narzędzia, które może zostać zastosowane do sfery zjawisk. Konsekwencją takiego ujęcia jest także pluralizm przyczynowy i antyredukcjonizm. Spoglądając

³ P. Machamer et al., *Thinking about Mechanisms*, *Philosophy of Science* 67, 2000, s. 23.

⁴ Zob. też J. Olesiak, *The “Logic” of Aristotelian Causality: An Analysis of the Genesis of Artifacts*, *Roczniki Filozoficzne* 63, 2015, nr 4, s. 10.

z perspektywy wymienionych we wstępie przez autora przeszkód stojących na drodze do rekonstrukcji teorii przyczynowości u Arystotelesa, można chyba powiedzieć, że udało mu się z nimi poradzić – wydobywa bowiem pojęcie przyczyny z różnych kontekstów, ujmuje jego pluralistyczny charakter oraz tłumaczy związek ujęć w *Fizyce* i *Analitikach wtórych*. Wydaje się więc, że autor łączy rozproszone elementy myśli Filozofa dotyczące przyczynowości w pewien spójny obraz, który może pretendować do miana teorii.

Argumentum

Censura libri Nathanaëlis Stein de causis rerum earumque consecutionibus ab Aristotele explanatis.

Bibliografia

- Goldin, O., rec. N. Stein, *Causality and Causal Explanation in Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 2023, BMCR, 2024.08.27, <https://bmcr.brynmawr.edu/2024/2024.08.27/> (dostęp 24 listopada 2025)
- Machamer, P. et al., *Thinking about Mechanisms*, *Philosophy of Science* 67, 2000, s. 1–25
- Marré, Th., rec. N. Stein, *Causality and Causal Explanation in Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 2013, *Review of Metaphysics* 78, 2024, s. 161–163
- Olesiak, J., *The “Logic” of Aristotelian Causality: An Analysis of the Genesis of Artifacts*, *Roczniki Filozoficzne* 63, 2015, nr 4, s. 7–34
- Stein, N., *Causation and Explanation in Aristotle*, *Philosophy Compass* 6, 2011, s. 699–707
- Stein, N., *Causality and Causal Explanation in Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 2023